

ՊՐՈՖ. Զ. ԱՒԱԼՈՎ

ԲԱԹՈՒՄԻ ԽՈՐՀՐԳԱԺՈՂՈՎԸ

ԳԼՈՒԽ Բ.

5. Ի՞նչ ԱՆՆԵԼ

Որ 1918 թվի գարնան պայմաններում տաճիկները, Բաթումն ու Կարսը զբաղեցրեց յետոյ, պիտի ցանկանային ստանալ եւ Ալսալցիան ու Ալեքսանդրապոլը, դրա մէջ ոչ մի անսպասելի բան չկար մեզանից շատերի համար:

Հարց էր առաջ գալիս՝ ի՞նչ անել:

Եթէ տաճիկները դէմ հնարաւոր էր ստանալ աջակցութիւն, այդ կը լինէր սոսկ դիւանագիտական աջակցութիւն, որ կարող էին տալ միայն դերմանացիները: Անգլիացիների եւ Փրանսացիների օգնութեան մասին, որոնց կողքին մեր ժողովուրդները՝ ամբողջ Ռուսաստանի հետ մէկտեղ՝ 1914 թվից սկսած տանում էին պատերազմի ծանրութիւնները, խօսք իսկ չէր կարող լինել: Անգլիացիները՝ Հիւսիսային Պարսկաստանում՝ բաժանւած էին մեզանից թէ տարածութեամբ, թէ բոլշեւիկեան պատնէշով Բազում. եւ առհասարակ նրանց հետ յարաբերութիւն հաստատելն այդ ժամանակ անհնար էր:

Ինձ անձնապէս հողային հարցերն այնքան կարեւոր չէին թւում, որովհետեւ որովամո սահմանները չէին կարող վերջնական համարւել, քանի դեռ պատերազմը շարունակւում էր: Ես մեկնեցի Բաթում այն կատարեալ համոզումով, որ Գերմանիան Անգրիկովկասով հետաքրքրւում է ոչ միայն նրա հարստութիւններից մի քանիսը պատերազմում օգտագործելու համար, այլ աւելի եւս Մերձաւոր Արեւելքի մէջ թափանցելու դերմանական ընդհանուր ծրագրի տեսակէտից: Գերմանիան, մտածում էի ես, Տաճկաստանի դաշնակիցն է եւ չի հակառակի ոչ այն բանում, որ Տաճկաստանը անելու լինի պատերազմի ընդհանուր ղեկավարութեան մէջ, ոչ էլ այն յատուկ տաճկական ձգտումների մէջ, որոնք սեւէ կերպով կը հիմնաւորւեն և որոնց բաւարարելը կը համարւի մի տեսակ տուրք Տաճկաստանի աշխա-

տանքների համար: Բայց Տաճկաստանը, անկասկած, կանցնի այն սահմաններից, որոնք անհրաժեշտ են պատերազմը մղելու համար եւ կամ որոնք իրեն են «հասնելու»:

Եւ ահա այստեղ է, որ թուում էր թէ՛ որքան որ այս դաշնակիցը իրեն թոյլ կը տայ որեւէ ինքնագլուխ քայլ, որեւէ ազատ շարժում, կարելի կը լինի նրա գլխին հակադիմաբանեցնել. կամ նոյն իսկ արգելք դնել իր աւելի երէց, աւելի հզօր եւ աւելի խելահաս դաշնակցի՝ Գերմանիայի կողմից: Դրա համար հարկաւոր էր միայն համապատասխան գործեակներս, որոշ նախապատրաստութիւն:

Տաճիկները դրաւում են Բաթումը, Օդուրգեթն եւ Ախալքաան, մեծ է հրապոյրը գրաւելու նաեւ Թիֆլիսը ուղղակի Բազուի հետ կապելու համար եւ ուրիշ շահերով: Այդ պէտք է խանգարել եւ դժուար կարելի է արգելք հանդիսանալ. կարելի է եւ հնարաւոր է կանխել թիւրքերի ներխուժումը Վրաստանի ներսը:

Այդրէջանը, ով դիտէ, դեռ տաճիկներից օգնութիւն կը խնդրէ թէ՛ Բազում նստած բուլղէիկների դէմ կռուելու եւ թէ անիշխանութեան հակադիմաբան համար: Ի՞նչ արած: Վրաստանում մեզ հարկաւոր չեն թիւրքերը: Հայաստանը: Ոչ առանձին, ոչ էլ Վրաստանի հետ միասին նա չի կարող պատերազմել Տաճկաստանի հետ, հին ռազմաճակատը քայքայած է, իսկ նոր ճակատ անհնար է ստեղծել, երբ թշնամին արգէն մեր երկրումն է եւ երբ մեր երրորդ դաշնակիցը՝ Այդրէջանը բաց եւ առանց այլ եւ այլութեան յայտարարել է, թէ ինքը Տաճկաստանի հետ չի պատերազմելու:

Գերմանիան կօգնի՞ Հայաստանին մի կերպ դիմանալ այս փոթորիկին: Հայկական պատերազմները հնարաւորութիւն ունեն այստեղ այդ մասին խօսելու անմիջապէս գերմանական ներկայացուցչի հետ: Եւ նրանք այդ հնարաւորութիւնը ձեռքից բաց չեն թողնում: Բարի յաջողութիւն: Բայց Հայաստանը առ այժմ պէտք է աշխատի աննկատելի դառնալ՝ հրաժարւելով զինւած զինադրութիւնից, որը չէ՞ որ անօգուտ է: Վերջը կերեւայ:

Այսպէս սկսում էր յայտնի դառնալ Անդրկովկասեան դիրքի անյուսալիւթիւնը եւ թելադրւում էր - գէթ վրացիների համար - վրացական դիրքի անհրաժեշտութիւնն ու հնարաւորութիւնը: Եւ այդ ոչ միայն դուրս գալու կամ գործնական ելք գտնելու նպատակով այն դաժան պայմաններից, որոնք ստեղծւել էին Անդրկովկասի եւ Վրաստանի համար 1918ի ամառայ սկզբները, շնորհիւ Ռուսաստանի Կայսրութեան կատարեալ քայքայման: Ո՛չ, օրւայ այդ անյետաձգելի եւ սուր հարցից յետոյ գալիս էր, ի հարկէ, մի աւելի խոր պատմական պարտականութիւն մեր սերնդի համար, որքան հնարա-

ւոր է, աջակցել, այս նոր պայմաններում, վերականգնել կամ ստեղծել մեր կովկասեան ժողովուրդները ազգային-պետական ապագայի հիմքերը: Եթէ ոչ այժմ եւ ոչ մեր ձեռքով, ապա ե՞րբ եւ ո՞ւմ միջոցով պէտք է դուին այդ հիմքերը:

Անհրաժեշտ էր - օգտւելով առիթներէց - դտնել ուղիներն ու իրականացման ձեւերը այն բանի, որ զգացւում էր օգուտ իրրեւ հասած, բայց դեռ միւս ու արիւն չգարձած իրականութիւն: Երկու խօսքով ասած՝ անհրաժեշտ էր կանգնած մնալ Անդրկովկասի դիրքի վրա ինչպէս որ կազմւել է պատահաբար, մինչեւ վերջին վայրկեան, ապա անցնել ազգային դիրքերը եւ շարժւել առանձին, իսկ որ գլխաւորն է, մեր ժողովրդների իւրաքանչիւրի պետական գիտակցութեան մէջ ամրացնել իրենց անկախութիւնը եւ յետոյ, առաջին իսկ հնարաւոր դէպքում, ամրապնդւած հիմքերի վրա հաստատել, Անդրկովկասի կամ Կովկասի քաղաքական ամբողջութիւնը:

Այդ ծրագրի առաջին մասն էր, որ իրագործեց Անդրկովկասեան Պատւիրակութիւնը: Ապա Բաթումում վրաց պատւիրակութիւնը եւ Թիֆլիսի վրացի գործիչները - Վրաստանի անկախութեան հռչակումով - պատրաստեցին Վրաստանի, Հայաստանի եւ Ադրբեջանի ձեւակերպման փոխանցումը:

Այդպէս էր մտածւում իրերի ընթացքը: Վճիռը ինձանից կախւած չէր, բայց ես կարող էի ազդել նրա վրա, իրրեւ պատւիրակութեան եւ նրա վրացական բաժնի խորհրդականը բոլոր կարեւոր հարցերի վերաբերմամբ:

6. ԳՐԶԱՄԱՐՏ

Մենք անմիջապէս վէճի բռնեցինք տաճիկների հետ հիմք ունենալով նրանց ներկայացրած դաշնագրի նախագիծը: Մեր բաւական ողբալի վիճակում յուշագրերն ու յայտագրերը միակ զէնքն էին:

«Վիճարանական գրութիւնների» մէջ - նրանց կազմելը ինձ վրա էր դրւած - մենք կանգնեցինք իրստ ձեւական գետնի վրա. աշխատեցինք Թիւրքիայի դէմ դարձնել նոյն այդ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, որով նրանք դեռ Տրապիզոնում ուզում էին խեղդել Անդրկովկասը:

Այստեղ, Բաթումում, Տաճկաստանն առաջարկում էր մեզ, ինչպէս տեսանք, նախ՝ բարեկամութեան եւ հաշտութեան դաշինք, երկրորդ՝ համաձայնութիւն ռազմական գործերի մասին, եւ, վերջապէս, կողմերի «բարի դրացիութեան» վերաբերող յատուկ համաձայնութիւն:

Մենք այդ առաջարկին պատասխանեցինք այսպէս. հաշտութեան

Հիմնական դաշնագիրը եւ լրացուցիչ համաձայնութիւնը զինուորական հարցերի մասին պէտք է կնքել ո՛չ թէ լոկ Տաճկաստանի, այլ եւ քառեակ Զինակցութեան բոլոր պետութիւնների հետ. իսկ միւս («բարի դրացիական») համաձայնութիւնը յիշադրելի կարող է կնքուել մեր եւ միայն Տաճկաստանի միջեւ, (Անդրկովկասեան Պատերազանութեան մայիս 13 յուշագիրը) :

Դրա դէմ տաճիկները ներկայացրին (մայիս 15-ին) հետեւեալ առարկութիւնը. «Ձեզ չի վերաբերում, թէ այն ո՞ր հարցերը ընդհանուր են չորս զինակիցների համար եւ որոնք վերաբերում են ներանցից մէկին եւ Անդրկովկասեան Հանրապետութեան : Թողէ՛ք, որ այդ մասին մենք՝ զինակիցներս դատենք մեր մէջ» :

Մեր պատասխանը այդ առարկութեան. Ուրեմն, դուք ընդունում էք, որ կան բոլոր չորս պետութիւնների հետ վարելիք բանակցութիւններին վերաբերող հարցեր եւ միայն մեզ ու ձեզ վերաբերող հարցեր : Բարի : Ընդունում ենք ի զխտութիւն : Դուք, սակայն, գտնում էք թէ այդ բաժանման մասին կը մտահոգւեն իրենք զինակիցները, իսկ մեզ, Անդրկովկասին, ներկայ դէպքում հարկաւոր է միայն լուել : Բայց մենք բնաւ չենք մտնում այն հարցի քննութեան մէջ, թէ ո՞ր կէտն է վերաբերում ընդհանուր դաշնագրին եւ որը՝ մասնակի : Մենք ասում ենք միայն, որ ընդհանուր համաձայնագիրը մենք պէտք է կնքենք ոչ թէ միայն Տաճկաստանի, այլ բոլոր չորս պետութիւնների հետ : Մեզ, որպէս պայմանագիր կողմերից մէկին, թւում է, ներելի է հետաքրքրուել, թէ ո՞վ է ներկայանում միւս կողմը (Անդրկովկասի Պատերազանութեան 17 մայիս յայտագիր) :

Մենք չարունակում էինք հիմնել եւ այս առարկութեան վրա, որ տաճիկները իրաւունք չունին պահանջելու Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով իրենց արած զիջումներից աւելին : Այստեղ մեր դիրքը բաւականին թոյլ էր, բայց եւ այնպէս ստիպւած էինք յամառել, որովհետեւ այդ էր Զինակիւտ գլխաւոր փաստը. գեռ Տրապիզոնի Խորհրդաժողովի վերջից սկսած իսկ : Այս տեսակէտը թուլանում էր (այսինքն, որ չեն պատահել նոր հանգամանքներ, որ փոխէին մեր միջեւ եղած միջազգային դրութիւնը, չեն կարող լինել եւ նոր պահանջներ) չորհիւ այնպիսի փաստերի, որպիսին էր Սէյմի բարձրացրած՝ ռազմա-հայրենասիրական ամբողջ ազմուկը, իրբեւ հետեւանք այն բանի, որ տաճիկները չէին ցանկանում հրաժարուել Բաթումից եւ Կարսից, Սէյմի ընդունած մի շարք ռազմաչունչ բանաձեւերը, Պատերազանութիւնը Տրապիզոնից յետ կանչելը եւ այլն :

Այս փաստերի հետեւանքով, տաճիկները հնարաւորութիւն ըստացան սնդեւու, որ Զինակիւտ Տրապիզոնի յայտարարութիւնը

Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրն ընդունելու մասին «Հեղեալ հռչակ-
ւած է» Գէգէշկորու Կառավարութեան կողմից եւ որ Անդրկովկաս-
եան Հանրապետութեան կողմից պատերազմի վերսկսումը, պատճառ
եղաւ միջազգային դրութեան փոփոխութեան, որը այժմ Տաճկաս-
տանին իրաւունք է տալիս նոր պահանջներ ներկայացնելու:

Մի խօսքով, այս կէտում մեր ոտքի տակի հողը ամուր չէր:
Ուստի, առանձին ուժգնութեամբ տաճիկների պահանջների դէմ ուղ-
ղեցինք մենք Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի սուր կողմը:

«Խնչպէ՞ս թէ — ասում էինք մենք — դուք ձեր նախագծի հա-
մաձայն, առանց այլ եւ այլի Օսմանեան Կայսրութեան կողմի մէջ՝
էք մտցնում այն հոգամասերը, որոնց պետական եւ միջազգային վի-
ճակը պայմանաւորւած է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի 4-րդ յօդ-
ւածով: Զէ՞ որ այնտեղ նախատեսւած են «Հարեւան պետութիւննե-
րի» իրաւունքները. նրանց հետ համախորհուրդ պէտք է Բաթումի,
Կարսի եւ Արգահանի շրջանների բնակչութիւնը որոշէ այդ հոգա-
մասերի նոր կարգը: Հարեւան պետութիւններ ասածը նախ եւ ա-
ռաջ Տաճկաստանն է, բայց նաեւ Անդրկովկասը. իսկ այժմ դուք,
պարզապէս զրաւում էք այդ գաւառները, ջնջելով այն դաշնագիրը,
որ մենակ դուք չէք ստորագրել, այն դաշնագիրը, որ մեզ էլ որոշ
մասնակցութիւն է վերապահում գործում: Այդպէս կարելի չէ: (Տես
Անդրկովկասի 16 մայիս յուշագիրն): Մի խօսքով, այժմ մենք դուրս
էինք գալիս Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը պաշտպանողների դերում:

Վերջին առարկութիւնը առանձնապէս անախորժ էր տաճիկների
համար եւ նրանց պատասխանը (18 մայիս) բացի մատնանշելուց այն
փաստերը, որոնք փոփոխութիւն էին մտքել կողմերի դրութեան
մէջ Անդրկովկասի Պատերազմութիւնը Տրապիզոնից յետ կանչելուց
յետոյ եւ հետագային ամփոփում էր իր մէջ հետեւեալ տպաւնալիքը.
«Անդրկովկասի Պատերազմութեան պնդումը, արտայայտւելու Բրեստ-
Լիտովսկի դաշնագրի վերոյիշեալ (այսինքն 4-րդ) յօդւածի մասին,
կարող են ամենալուրջ հետեւանքներ ունենալ ներկայ բանակցու-
թեանց ընթացքի համար»:

Մենք սակայն կարող էինք այն ժամանակ Բաթումում թոյլ տալ
նման հակաճառութեան չալլութիւն գլխաւորապէս այն պատճա-
ռով, որ հնարաւորութիւն ունէինք Տաճկաստանին յիշեցնելու (տես
16 մայիս յուշագիրը), որ «Գերմանական Կայսրութեան պատերա-
զմութեան ներկայութիւնն այստեղ պարզ ապացոյց է, թէ Տաճկաս-
տանի դաշնակից եւ նրա հետ միասին Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը
ստորագրող պետութիւններն անմիջական մասնակցութիւն ունեն

համաշխարհային պատերազմի կովկասեան ֆակտի հաշւեյարդարի հետ կապւած գործերում» :

Այս կէտում մենք խաղը չկորցրինք : Մենք «ապացուցեցինք եւ ցոյց տւինք Տաճկաստանին, որ նա չի կարող ինքնակամ կերպով տրնորինել մեր բախտը» :

ԳԼՈՒԽ Գ .

7. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ, ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՃՆՇՄԱՆ ՏԱԿ

Զուտ դիւանագիտական աշխատանքի խնդիրը նշմարւում էր բաւական պարզ : Կարելի էր յուսալ, որ մեզ ներկայացւած պահանջներն որոշ չափով կը մեղմացւին Գերմանիայի օգնութեամբ : Բայց ոչ մէկ յոյս չկար, որ Անդրկովկասը հանէր պատերազմից եւ դնելով նրան չէզոք պետութեան վիճակում՝ ձեռնարկել նրա շինարարութեան եւ անդորրացման : Նրա երկաթուղագծերը հարկաւոր էին պատերազմող կողմերի համար . իրեն անկախ յայտարարած, բայց դեռ ամենքից կախւած Անդրկովկասի թուլութեան հետեւանքով երկաթուղային այդ ցանցը կոչւած էր զօրացնելու «մեծերից» նրան, ով առաջինը ձեռք դնէր նրա վրա :

Բոլոր առաւելութիւններն այստեղ Գերմանիայի ղեկավարած պետական միութեան կողմն էր, որովհետեւ (1918 թւին ապրիլից սկսած) տիրելով Կարսին եւ Բաթումին, տաճիկներն արդէն բռնել էին երկաթուղագծի այն ծայրը, որ միացնում էր տաճկական ռազմադաշտը պարսկականին հետ : Ինչպէս ամէն ոք գիտէ, նոյն այդ ճանապարհը տանում էր զէպի Բազուի նաւթը եւ թուրքեստանի բամբակը :

Այլ պարագաներում զորքը կը յանդէր յատուկ մի համաձայնութեան երկաթուղագծերն օգտագործելու մասին : Անդրկովկասի կառավարութիւնն անհրաժեշտաբար դրան էր դնում : Յաւը, սակայն, այն էր, որ տաճիկների ներխուժումը Անդրկովկաս անմիջապէս եւ ճակատագրականօրէն առաջ էր բերում բաղձապիսի եւ վտանգաւոր բարդութիւններ : Պարսկաստան տանող երկաթուղադիմն անցնում էր հայկական դաւաճանքով . տաճիկները հրապուրւում էին այստեղ եւս շարունակելու հայերի բնաջնջման այն քաղաքականութիւնը, որ պատերազմի ընթացքին կիրառել էին Տաճկաստանում : Եւ զրանով զործադրութեան էր դրւում փոխադարձ յոշոտման թշնամութիւնը՝ հայ եւ թաթար ազդարնակութեան միջեւ, որ սնուցւած էր դեռ ուսսական տիրապետութեան օրով : Միւս կողմից, խմորւում էին ամէնքը, ով լոկ պատմական աւանդութեամբ, ցեղային կամ կրօնական

ընդհանրութեան հիման վրա կամ առ հասարակ «զգացած անհրաժեշտութեան» հետեւանքով իրեն համարում էր Տաճկաստանի բնական յաճախորդ կամ հիմա էր խնդրում, որ իրեն յաճախորդ ընդունին: Այդ ամենը սաստկանում, գրգռում էր Տաճկաստանի յաղթական լինելու պատրանքով, որ ուռցւում էր նրա բազմաթիւ գաղտնի ու յայտնի գործակալներով: Չէ՞ որ Տաճկաստանը Կովկաս էր ուղարկել «Իսլամի բաճակը»...

Ահա թէ ինչո՞ւ այս ինքնին պարզ խնդիրը՝ տաճկական զորամասերը Ալեքսանդրոպոլ-Ջուլֆա գծով թողնելու մասին (ինչպէս գրւում էր Վեհիբ փաշան անգլիական զօրքերին հակադդելու նպատակով) խիստ բախում առաջ բերին անդրկովկասեան եւ տաճկական պատուիրակութեան միջեւ:

Ալեքսանդրոպոլ, Թիֆլիս, Կարս եւ Ջուլֆա գծերի ռազմական հանգույցը գրաւել էին տաճկական զօրքերը. հայկական զօրամասերը անոյժ դուրս եկան պաշտպանելու: Հայերը, ինչպէս եւ միւս պատւիրակները ընդունում էին միանգամայն երկաթուղագիծը տաճկական հրամանատարութեան յանձնելու անխուսափելիութիւնը. ցանկալի էր սակայն ունենալ որոշ երաշխիքներ եւ նախնական փոխադարձ համաձայնութիւն՝ նման փափուկ նիւթի համար: Բայց տաճիկները մատնանշելով, որ պատերազմական հանգամանքներով անկարելի է ուշացնել, գործում էին խիստ յախուռն:

Տեղական հայ ազգաբնակչութեան շատ տանջանքներ պատճառեց, եւ շատ անախորժութիւն՝ Անդրկովկասեան պատուիրակութեան: Գործին կարելի էր որոշ չափով օգնել միայն գերմանացիների աջակցութեամբ, վճռելով ընդհանրապէս քառեակ զինակցութեան հետ մեր ունենալիք փոխյարարերութեանց հարցը: Իսկ բողոքներն ու մատնանշումները «վեհապետական իրաւունքների ոտնահարման» մասին, որ յայտնում էր Ա. Չիսնիկեւին այդ առթիւ կատարւած գրադրութեան մէջ, անհրաժեշտ էին, բայց եւ ապարդիւն:

Նման բարդութիւններ Խորհրդաժողովի միջոցորտը դարձնում էին չափազանց ծանր: Մանաւանդ որ ղեկավարներն էլ պաղարիւնութեան եւ զսպանդութեան օրինակ չէին տալիս բնաւ:

Ոչ չափի գիտակցութիւն կար, ոչ էլ հասանելին ցնորականից, առաջին կարգի երեւոյթները երկրորդականից, յարատեւը անցողականից զանազանելու պաղարիւնութիւն:

Խորհրդաժողովի բազմամարդ ու ջղայնացնող շրջապատում յանկարծ երեւում ու անհետանում էին Թիֆլիսից եկած գործիչները, կուսակցութիւնների, ազգերի կամ խմբակցութիւնների ներկայացուցիչները, մերթ առանձին ինքնակոչ-քաղաքագէտներ, երբեմն ակն-

յայտնի արկածախնդիրներ: Անգործութեան տաղտուկից տառապող բաթումցի տեղական գործիչներ, մեր գերի ընկած սպաները, ողջ կովկասի զանազան մահմէտական գաւառներից եկած քաղաքական միջնորդներ, շատերը նոր Ֆէսերով, որով նրանց դէմքերը մէկէն «օսմանեան» արտայայտութիւն էր ստացել, կովկասեան ծագում ունեցող տաճիկներ – այս ամէնը մեղուների համատարած պարի պէս, թնդում եւ ալեկոծւում էր մեր շուրջը:

8. ԲԱԹՈՒՄԻ ՕՐԱԳԻՅՍ

Ահա մի քանի քաղաքներ այն ժամանակւայ իմ օրագրութիւններից:

Մայիս, 1918 թ.

Բաթումում ջերմոցի տպաւորութիւն է տիրում միշտ: Նրա հըռ-չակաւոր խոնաւութեան ծնունդ եւն բամբուկը, թէյը եւ կիսաարեւադարձային միւս բոյսերը: Եւ նոյն խոնաւութեան պատճառով, քիչ է պատահում, որ հորիզոնը լինի ջինջ, լեռների շրջագծերը սա-կաւ են երեւում, եւ բնութիւնը միշտ պատրաստ է անձրեւելու:

«Զրօսավայրը», ի հարկէ, չքեղ է: Հարաւային ծովին վայել է լինել գեղեցիկ: Սակայն բուն Բաթումում քիչ բան կայ հետաքրքրա-կան, որովհետեւ քիչ բան կայ յատկանշական: Փողոցները՝ հէնց այնպէս, որոշ չափով վայելուչ: Միակ անկիւնը՝ «արտաքուստ ոչ սովորական արտայայտութեամբ» – այսպէս կոչւած Գունական փո-ղոցն է:

Ես ասացի «վայելչութիւն»: Նա շուտով կը տուժէ: Իմ տեսո-ղութեան սահմաններում (հիւրանոցի պատուհանից) մի շարաթ կը լինի, որ երեւացել է մի սատկած կատու՝ ընկած փողոցը: Ի՞նչ կը լինի այստեղ մէկ-երկու տարի յետոյ: Բայց տաճիկները այստեղ երկար կը մնա՞ն:

Ամէն տեղ՝ կիսալուսին եւ աստղ, կարմիր լաթի վրա. Ֆէսերն էլ են շատացել. բայց մասամբ այդ քաղաքական գիմակահանդէս է, մասամբ էլ եկւորներ եւ, ժամանակաւոր մարդիկ: Նաւահանգստում քիչ չոգենաւ կայ. դրա փոխարէն սկսում են վխտալ անատոլուցի ծովեզրեայ մարդիկ իրենց առաքաւաստանաբերի մօտ: Եւ յաւիտենա-կան լեւանտինեան ամբոխը:

Մեր պատուիրակութեան կազմութեան պայմանները այնպէս են, որ դժւար էր խուսափել այլանդակ, անհեթեթ բաներից: Զգիտեմ ինչո՞ւ միտս է դալիս գիւղական ապուրը, pot-pourri եւ ուրիշ նը-ման բաներ:

... Ինչպէ՛ս լաւ է, որ մարդկանց մեծ մասը չի հասկանում եւ չի զգում հասնող հարւածները բովանդակ ծանրութիւնը: Առօրեայ մըտքեր ու զգացումներ: Մարդիկ պտոյտ են գալիս, ինչպէս չոր տերևները աշնան հովից:

Ստեղծարարի ստեղծարարի աններդաշնակ դուռոց: Անիւնները չիւղած սալի անտանների ճոնչոց:

Երեք տաճիկ մեծաւորների այցելութիւն՝ Ջեմալ փաշան, Սալիկ եւ Վէհիբ: Նրանք ցանկացել էին աւելի մօտ ծանօթանալ մեր պատերազմների հետ: Երեքով պինդ նստան բազմոցի վրա՝ ամբողջապէս դրաւելով նրան: Սուբը տրւած է: Այս կողմը, փոքրիկ հիւրասրահում, ամբողջ բազմութեամբ տեղաւորւել են անդրկովկասեան պատերազմները: Ես հրաւիրւած եմ, որպէս «աշխատակից»: Սկզբում ազատ խօսակցութիւն. ապա՝ մեր հիւրերը խնդրում են, մեր ազգային հատւածներին, որ իւրաքանչիւր ցեղ արտայայտի անկեղծօրէն:

Չիսնկելին միշտ հրճւանքի մէջ է, երբ առիթ է լինում «միջազգային» խօսակցութիւններ ունենալու: Այստեղ նրա առջեւ դառնում են Բարձրագոյն Դրան երեք սիւները, դէմ առ դէմ կովկասեան երեք ազգերի մունետիկների: Այդ երեք թիւը նրա վրա խորհրդաւոր ազդեցութիւն է անում, եւ նա, երեք մահմէտականներ տեսնելով իր առջեւ եւ երկու մահմէտական էլ իր պատերազմութեան մէջ, սկսեց այն բանից, թէ՛ «թէ եւ ինքը, որպէս ընկերվարական, կրօնական դաւանարանութեան մեծ նշանակութիւն չի տալիս, բայց, ինչպէս որ Աստուած երեք անձ է, բայց մի բնութիւն, այնպէս էլ Անդրկովկասը, թէ եւ իր մէջ ամփոփում է երեք ազգեր, բայց» եւ այլն: Ի՞նչ մեծ է աստուածարանական թթիւմօրի*) եւ առհաւուրեան ոյժը:

Յետոյ Նիկոլաճէն պարզ, կարճ եւ ազդու կերպով խօսեց Անդրկովկասի անկախութեան օգտակարութեան մասին հէնց իր Տաճկաստանի համար. խօսեց այն մասին, որ Անդրկովկասը հէնց սկզբից չգրկւի այն տարրերից, որոնք անհրաժեշտ են նրա կենսունակութեան համար եւ այլն: Սատիսեանը նիւթ ընտրեց հայկական հարցը, յիշեցրեց Ջեմալ փաշայի Պաղեստինի հրամանատարութիւնը, նրա քրիստոնեաների հանդէպ ունեցած բարեացակամ վերաբերումը եւ իր հայ ընկերներին (Չոհրաբ եւ այլն), տաճկական յեղափոխութեան զինակիցներին:

Սատիսեանը, ըստ երեւոյթի, ցաւոտ տեղը կոխեց. Ջեմալ փա-

*) Չիսնկելին ուսել է հոգեւոր դպրամոցում:

չան լուրջ դէմք ընդունեց եւ խորհուրդ տւեց այդ հարցը չըջափել — տեղի ունեցած բոլոր բաներից յետոյ: (Տաճիկների խորին համոզումով, 1914-15 թ. պատերազմի ընթացքին Տաճկաստանի հայերը դանակ են խրել իրենց մէջքին):

Երրորդ խօսքը առաւ Մամէդ-Հասան Հաջինսիին: Նա խօսում էր քաղցր՝ յոյս էր յայտնում, ուրախութիւն արտայայտում՝ խոհեմութեամբ խուսափելով թէ աստածարանութիւնից եւ թէ ազգային ուր հարցերից:

Ընդհանուր կենդանի զրոյցից յետոյ մեր հիւրերը մեկնեցին:

9. ԻՍԿ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ

1918 թ. մայիսին Բաթում գտնուողների համար Ռուսաստանը այնքա՛ն հեռու էր թւում: Խորհրդային իշխանութիւնը չէր տարածւում Անդրկովկասի վրա: Անկախութիւն էր յայտարարւած: Հիւսիսային Կովկասում զրութիւնը փոփոխական էր, անստոյգ: Շնորհիւ ընական սահմանի — Կովկասեան լեռնաշղթայի, ստացւել էր մի տեսակ մեկուսացում Ռուսաստանի խռովութիւններից: Ճիշտ է, Բաղւում, (որի առջեւ կանգնած էր Անդրկովկասեան ռազմական պատնէշը) եւ Կասպիական եղբերքների ուրիշ կէտերում կային խորհրդային խմբակցութիւններ՝ այլ եւ այլ բարդ եւ երկարապատում առնունքով: Բայց, ընդհանրապէս ասած, հսկայական խառնակ տարածութիւններն առ այժմ բաժանում էին Անդրկովկասը Խորհրդային Ռուսաստանի իսկական կենդրոններից, թէեւ նրա առաջապահները ցրւած էին մօտերը:

Եւրոպական պատերազմը հասել էր դադաթնակէտին: Գերմանիան խիստ շահադրգուած էր, որ արեւելքում հաստատւի, թէկուզ ժամանակաւոր, հաւասարակշռութիւն: Դրանց նպատում էին Բուրեստ-Լիտուսկի եւ Բուքրէշի դաշնադրերը եւ «ծայրադաւառային պետութիւնների» ամբողջ քաղաքականութիւնը՝ Բալտիկ ծովից ըսկըսած մինչեւ Սեւ ծովը: Նոյն նպատակով էլ Գերմանիան այժմ աշխատում էր որեւէ կերպով համաձայնեցնել Տաճկաստանի եւ Անդրրկովկասի շահերը:

Հարկ էր պարզել նաեւ Անդրկովկասի եւ Խորհրդային Ռուսաստանի փոխյարաբերութիւնը: Այդ անհրաժեշտ էր եւ ընդհանրապէս Բաթումի Խորհրդածոյովի ջանքերով Անդրկովկասի հաստատւած կարգը կայունացնելու տեսակէտից, եւ մասնաւորապէս՝ Բաղուի եւ Բաղուի նաւթի հարցը խաղաղ լուծելու համար (մի հարց, որ միշտ շատ սուր էր Ռուսաստանի համար եւ որ զանազան պատճառներով

այժմ Գերմանիայի, Տաճկաստանի ու Ազրբեջանի համար էլ սուր բռնոյթ էր ստացել:

Գերման կառավարութիւնը դեռ մայիսի կէսին, այսինքն Բաթումի Խորհրդաժողովի ամենատաք շրջանում, առաջարկել էր իր միջնորդութիւնը՝ Անդրկովկասը Խորհուրդների հետ հաշտեցնելու համար: Կոմս Միրբախի միջոցով ներկայացւած առաջարկին ժողովըրդական կոմիտարիատը պատասխանել էր, թէ՛ անհրաժեշտ է, որ Բաթումի Խորհրդաժողովին Ռուսաստանի ներկայացուցիչներն էլ մասնակցեն, եւ միաժամանակ մատնանշել էր, որ «այսպէս կոչւած անդրկովկասեան կառավարութիւնը» ինքնակոչ է եւ որ, իբր թէ, ժողովրդական միտինգները ամէն տեղ զանգւածօրէն նրա դէմ են արտայայտում, եւ այլն:

Մեղ համար դժուար չէր հերքել Անդրկովկասի կառավարութեան իրաւասութեան նման դնահատութիւնը (մայիս 19): Եւ իրենք կոմիտարիներն էլ, ըստ երեւոյթին, շատ նշանակութիւն չէին տալիս նրան, որովհետեւ Խորհրդային կառավարութիւնը չէր յապաղել ընդունելու գերմանական միջնորդութիւնը՝ Անդրկովկասը Ռուսաստանի կողմից ճանաչելու հարցի վերաբերմամբ: Հաղորդելով մեզ այդ մասին (մայիս 21), Ֆոն Լոսովը աւելացնում էր, թէ պատրաստւում է յայտնել Միրբախին՝ Մոսկուա՝ բոլշեւիկեան սպառնալիքների մասին Անդրկովկասի՝ Սոխումի եւ Բադուի կողմից (այդպիսի սպառնալիքներ կային) եւ թէ Գերմանիան առհասարակ ստիպողաբար խորհուրդ է տալիս ռուսական կառավարութեան չյարձակել Անդրկովկասի վրա:

1918 թւին նման յարձակման ժամանակը դեռ հասած չէր: Բայց Բաթումի Խորհրդաժողովին մասնակցել էլ Խորհրդային կառավարութեան՝ չյաջողւեց: Կարելի եղաւ միայն Գերմանիայի միջոցով պայմանաւորւել, որ Անդրկովկասի ներկայացուցիչը մտնի բանակցութիւնների մէջ Խորհրդային կառավարութեան հետ զանալցութեան սահմաններում որեւէ տեղ՝ Անդրկովկասից ոչ հեռու: Գերմանական կառավարութեան առաջարկած Կիւեր Զիչերինն գտել էր անյարմար վայր: Բայց այդ միտքն էլ, հանգամանքների փոփոխութեն հետեւանքով, մնաց անիրադրժելի: Սակայն, առաջին անգամ դրեց Անդրկովկասի անկախութեան ճանաչման հարցը Ռուսաստանի կողմից, եւ պարզեց, որ 1918 թ. կէսերին տիրող պայմաններում, այդ ճանաչման բանալին գտնւում էր Բերլինում:

(Վերջը յաջորդ անգամ)